

О. І. Вовк

*Харків, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна*

В. Н. КАРАЗІН (1773–1842) ТА ПИТАННЯ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У 2013 році українська громадськість відзначає 240-ву річницю від дня народження видатного слобожанина – «українського Ломоносова»¹, вченого, громадського діяча, засновника Харківського університету Василя Назаровича Каразіна.² Василь Назарович Каразін народився 30 січня (10 лютого) 1773 р. у селі Кручик Богодухівського повіту на Харківщині.³ Значний вплив на становлення його особистості та світосприйняття справила мати – дочка дергачівського сотника Харківського полку В. Я. Ковалевська.⁴

Освіту юнак отримав у приватних пансіонах Кременчука та Харкова. З десятирічного віку його було зараховано до Кірасирського полку, а у 1791 р. внесено до списку лейб-гвардії Семенівського полку.⁵ Живучи в Петербурзі, В. Н. Каразін відвідував лекції в Гірничому корпусі та вивчав математику, фізику хімію, політичну економію, оволодів латиною, німецькою та французькою мовами.⁶ В цей же час, очевидно, сформувалися і його уявлення щодо ролі й місця жінки у сучасному йому суспільстві. Ще не закінчилось XVIII ст., що ознаменувалося перманентним перебуванням на російському престолі жінок-імператриць, котрі, як Єлизавета I або Катерина II, уславилися на просвітницькій ниві. Російське жіноцтво – принаймні, найвищі його верстви – все більше прагнуло до освіти та навіть відіграло значну роль в епоху російського Просвітництва. Відповідно, в суспільній свідомості розпочалися поступові трансформації, які не могли не вплинути на світогляд здібного юнака, який жадібно всотував усе побачене, почуте та прочитане.

Перебування у столичному середовищі справило великий вплив на В. Н. Каразіна, котрий став все більше цікавитися суспільно-політичними питаннями та навіть вдався до трирічної подорожі Україною та Росією (1792–1795 рр.), намагаючись розібратися у громадських справах.⁷ Повернувшись додому, він у власному маєтку спробував реформувати існуючу систему управління селянським

¹Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность. — Х., 1955. — С. 3.

²Про відзначення 240-річчя з дня народження Василя Каразіна: Постанова Верховної Ради України від 16 травня 2013 р., № 260-VII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/260-vii>. — Доступ — 31. 05. 2013 р.

³Узбек О. А. Василь Каразін з роду Караджі. — Х., 2002. — С. 18.

⁴Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность. — С. 6.

⁵Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842) / А. Г. Болебрух, С. М. Куделко, А. В. Хридоchкін. — Х., 2005. — С. 52.

⁶Багалеї Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразіна. — Х., 1893. — С. 2.

⁷Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность. — С. 7.

господарством, заснувавши Сільську думу.¹ Одночасно одружився з кріпачкою, вихованкою своєї матері – Домною Іванівною, чим налаштував проти себе численних родичів.²

Але ідилічне життя в Кручику продовжувалось недовго. Хоча В. Н. Каразін фактично покинув військову службу, його прізвище залишалося у реєстрі гвардійців Семенівського полку. У 1796 р., після приходу до влади нового імператора Павла І, всім дворянам, які значилися у списках, було наказано прибути до місця служби. В. Н. Каразін проігнорував цей наказ, а через деякий час вирішив покинути Батьківщину.³ У видачі закордонного паспорта йому було відмовлено, тож молодий чоловік вирішив нелегально перейти кордон. Утікача було викрито, йому загрожувала Шліссельбурзька фортеця, тож Василь Назарович зробив непередбачуваний крок: написав імператорові листа, в якому серед мотивів свого вчинку називав бажання продовжити освіту в західноєвропейських наукових інституціях. Зрештою В. Н. Каразін був помилуваний, навіть більше: Павло І прийняв його особисто, а після бесіди Василь Назарович одержав призначення до державного казначейства та розпочав державну кар'єру.⁴

У ніч з 11 на 12 березня 1801 р. після державного перевороту престол зайняв Олександр І. В. Н. Каразін по-своєму підготувався до чергової зміни влади, і вже 12 березня передав імператорові анонімного листа, в якому торкався питань необхідності реформування монархії. Незабаром автор постав перед очима самодержця. Наслідком цієї зустрічі став дозвіл дворянину з Кручика відверто звертатися до імператора.⁵ Незабаром В. Н. Каразіна було призначено «головним правителем справ» «Комісії про училища» при новоствореному Міністерстві народної освіти. За його безпосередньої участі були підготовлені «Предварительные правила народного просвещения», а «Общий план гимназий» склав він особисто.⁶

Не менш плідною була його діяльність в галузі реформування вищої освіти. «Найбільше вікопомним ділом життя та історичною заслугою» В. Н. Каразіна, за висловом І. Лисяка-Рудницького, стало заснування Харківського університету⁷ – не лише першого на українських теренах, але й першого навчального закладу, відкритого за ініціативою не уряду, а патріотично налаштованої громади. Протягом двох років, з 1802 по 1804, Василь Назарович домогся підписання імператором указу про відкриття університету, організував кілька зборів на підтримку його відкриття, вніс кошти на підготовку приміщень та закупівлю необхідного обладнання тощо.⁸

¹ Майструк О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність В. Н. Каразіна // Історико-педагогічний альманах. — 2011. — №2. — С. 32.

² Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842). — С. 53.

³ Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842). — С. 54.

⁴ Багалеї Д. И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина. — С. 2.

⁵ Узбек О. А. Василь Каразін з роду Караджі. — С. 29.

⁶ Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842). — С. 58.

⁷ Лисяк-Рудницький І. Каразін і початки українського національного відродження // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 203.

⁸ Лавровський Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета // Журнал Министерства народного просвещения. — 1872. — №1 — С. 60.

На жаль, В. Н. Каразіну не вдалося довести розпочату ним справу до кінця – 18 червня 1804 р. він був несправедливо звинувачений у нецільовому використанні університетських коштів та відсторонений від подальших клопотів у цій справі,¹ що для нього фактично означало крах усіх життєвих планів. Проте це не припинило його просвітницькі устремління.

Незабаром після відставки, у 1805 або 1806 р., В. Н. Каразін вдруге одружився з О. В. Бланкеннагель, розумною та освіченою жінкою, котра в якості посагу принесла в родину багату бібліотеку свого діда – російського історика І. І. Голікова. Олександра Василівна розділяла чимало поглядів та переконань свого чоловіка, допомагала йому у веденні справ, стала надійною опорою та музою науковця на довгі роки.² Як тут не згадати слова Вольтера, який писав: «Ничто в такой степени не побуждает к добрым делам, как иметь свидетелем и судьей своего поведения любимую женщину, уважение которой желаешь заслужить».³

Повернувшись до Кручика, В. Н. Каразін з ентузіазмом взявся за реорганізацію управління маєтком та модернізацію способів господарювання, що зрештою підштовхнуло його до ведення науково-дослідницької діяльності в різних галузях.⁴ Одночасно він поновив діяльність Сільської думи, а незабаром відкрив у маєтку школу для селянських дітей, де опановували читання, чистописання, арифметику та хоровий спів.⁵

Переймався Василь Назарович і проблемами жіночої освіти. На межі 30-х–40-х рр. XIX ст. ним було опубліковано кілька статей з цього приводу («Переход Харьковского института благородных девиц» (1839), «О воспитании женского пола в низших состояниях» (1841) та ін.) – хоча, на думку каразінського біографа Я. Абрамова, думка про жіночу освіту займала В. Н. Каразіна протягом всього життя.⁶ Інтерес до даного питання саме в цей період часу був соціально обумовленим. До кінця першої половини XIX ст. в Російській імперії все більш відчутними ставали зміни у внутрішньому укладі життя людей – перш за все дворянства. Змінювалося положення жінки, вимоги до рівня її освіти, виховання, манер. У 1840-ві рр. все більше людей виявляли готовність вкладати гроші в освіту своїх дочок. У суспільній свідомості формувалися думки про те, що знання, які будуть засвоєні жінкою, зрештою будуть плідно використані родині та суспільстві.⁷ Разом із тим, освіченість не повинна була підміняти собою чесноти, що в тогочасному російському суспільстві вважалися суто жіночими (хазяйновитість, терплячість, педагогічний хист тощо), а

¹Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин. Его научная и общественная деятельность. — С. 38.

²Болебрух А. Г. Василь Назарович Каразін (1773–1842). — С. 61.

³Вольтер Ф. М. А. Сочинения : философские повести, мемуары, философские мысли, фрагменты. — Калининград, 2005. — С. 54.

⁴Беляков Н. Ученый, опередивший свое время // Греки Харківщини. — Х., 2003. — С. 82—88, та ін.

⁵Майструк О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність В. Н. Каразіна. — С. 33.

⁶Абрамов В. Я. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность. — СПб., 1891. — С. 22.

⁷Шилина Т. А. Эволюция женского образования в России : государственная политика и общественная инициатива (конец XVIII – начало XX вв.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Шилина Татьяна Александровна. — Саратов, 2010. — С. 25.

мала стати лише їх гармонійним доповненням.¹

Аналогічні погляди висловлював і В. Н. Каразін. Зокрема, він писав: «...влияние женщин на общественную жизнь, на жизнь государства далеко превосходит все прочее. Оно начинается вместе с физическим бытием, вместе с зарождением человека в матерней утробе. Склонности и поведение матери уже и тогда на него действуют; и в некоторых случаях неозвратно могут в ту или другую сторону изменить дальнейшее его существование на всю жизнь»².

Новаторською була ідея Каразіна про необхідність освіти для «забутих ныне девиц бедного рода».³ Як відомо, до кінця першої половини XIX ст. в Російській імперії сформувалася станова система жіночої освіти. Юнки з дворянських родин могли навчатися в інститутах шляхетних дівчат; доньки ремісників, дрібних торгівців, відставних нижчих військових чинів – в особливих «міщанських» навчальних закладах; доньки духовенства – в жіночих єпархіальних училищах. З 1828 р. право відвідувати приходські училища отримали доньки державних селян, причому плата за їхнє навчання була значно вищою, ніж для хлопчиків. Кріпачки ж у більшості своїй залишалися неписьменними (хоча за статутом 1804 р. поміщикам було дозволено відкривати селянські школи); лише в 1844 р. дівчата з кріпацьких родин отримали право відвідувати волосні школи, де можна було навчитись елементарної грамоти.⁴

Василь Назарович вказував на цю несправедливість та доводив, які згубні наслідки вона має для всього суспільства: «Мы, принадлежа к другому кругу общества, не можем даже и вообразить низкой степени, на которой сей пол находится в наших деревнях и городках: его невежества, вредных предрассудков, пьянства явного и скрытого, которому он предается, заражая им, в простоте чувства, своих детей». ⁵ Більше того, на його переконання, освіта для дівчини з низьких станів є навіть важливішою, ніж для хлопця: «...народному воспитанию прилежнее всего начинаться с женского пола»⁶, «В низших состояниях, воспитание девиц да предварит воспитание отроков если можно! По крайней мере оно заслуживает быть более поддержано. Ибо, из двух браков неравных по недостатку образования, в муже или в жене, конечно последний несчастнее, невыгоднее для нравственности, и для потомства неблагоприятнее!».⁷

Спираючись на наведені аргументи, Каразін переконував, що в поширенні освіти серед жінок нижчих станів має бути зацікавленим все суспільство, а надто – заможні його верстви, які безпосередньо користуються працею найманих працівниць:

¹Там само. — С. 24.

²Каразін В. Н. Сочинения, письма и бумаги. — С. 597.

³Там само.

⁴Паршина В. Н. К вопросу о гендерном аспекте в истории народного образования в России / В. Н. Паршина // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского : Гуманитарные науки. — 2007. — №4(8). — С. 106.

⁵Каразін В. Н. Сочинения, письма и бумаги. — С. 598.

⁶Там само. — С. 594.

⁷Там само. — С. 597—598.

«Мы (дворяне и граждане с состоянием) не имеем даже порядочной прислуги женской. Те из нас, которые хотят приобрести ее, принуждены отдавать девочек на годы содержательницам модных лавок. Но кто там выучит их грамоте и приличному обхождению? Главное: какой нравственности ждать от такого воспитания?». ¹

В. Н. Каразін був прихильником роздільної системи навчання: «...следует ли помещать мальчиков и девочек в одной школе? Во-первых, от этого неизбежно терпит нравственность; во-вторых образ понятий, природа и участь обоих полов совершенно различны». ² Щоправда, перелік предметів, які мали знадобитися майбутній жінці для ведення господарства та виховання дітей, не надто різуче відрізнявся від програми хлопчаків. На думку В. Н. Каразіна, дівчинка повинна була опанувати російську мову, катехізис, арифметику. ³ Проте особливу увагу він приділяв практичним навичкам, таким як «женские ремесла, умение сеять и садить на огороде, одевать и кормить свое семейство»⁴, «шитье белья, женского платья, вышиванье и наряды для всех состояний, коверное дело, варенья»⁵, які в перспективі могли дати змогу не лише вдало вести господарство, але й заробляти на власний шматок хліба.

Подбав просвітитель і про підготовку кадрів для освітянської праці. За його замислом, дівчат з нижчих станів, що виявили талант до педагогіки, потрібно було заохотити до професії народної вчительки: «У нас, среди роскоши просвещения не достает учреждения, которое бы готовило учительниц собственно народных: ибо приуготовление учительниц особливо имеют надобно в виду». ⁶

Василеві Назаровичу не судилося побачити практичну реалізацію багатьох його ідей, і пропозиції щодо освіти жінок з нижчих станів не стали виключенням. В розглянутих нами каразінських проектах відбилися гендерні стереотипи, що панували в сучасному йому суспільстві й від яких він, природно, не був вільний. Проте в цілому його ідеї, на нашу думку, були прогресивними для свого часу, бо саме він одним з перших підняв питання про необхідність повноцінного виховання та навчання дівчат із найнезаможніших, найнезахищеніших верств російського суспільства. Саме тому ми можемо з упевненістю сказати, що В. Н. Каразіну належить значний внесок у справу розбудови жіночої освіти в Російській імперії.

¹Каразин В. Н. Сочинения, письма и бумаги. — С. 598.

²Там само. — С. 597.

³Там само. — С. 598.

⁴Там само. — С. 594.

⁵Там само. — С. 599.

⁶Там само. — С. 598.